

Afsmitningen af oplysningstidens societetsbevægelse på Århus ca. 1790-1830

Af Gerda Bonderup

Societeter er foreninger med en bestemt målsætning¹. De fandtes til alle tider, men som bevægelse, som dille, kom de først i oplysningstiden. Denne societetsbevægelse, der hurtigt bredte sig over hele Europa, tilgodeså nogle behov i et samfund, der var i opbrud på alle leder: De økonomiske, sociale, politiske og kulturelle bånd løsnedes og flettedes sammen på en ny måde. Nye grupperinger samledes på tværs af de gamle stænder og korporationer, som f.eks. den nye intelligentsia. Den rekrutteredes fra det gamle land- og by-aristokrati. Økonomisk var den af samme grund velkonsolideret. Kulturelt og undertiden politisk markerede gruppen sig i flere organer i aviser og (fag)blade, og igennem teaterstykker.

Om aftenen og i sin fritid frekventerede intelligentsiaen societeterne, hvis pludselige udbredelse man har forklaret med denne nye samfundsgruppes store emancipations-, legitimerings- og eventuelt oppositionsbehov, som netop kunne tilgodeses i klubberne. Det er mest regeringsbyerne og de gamle borgerrepublikker, man har taget som udgangspunkt. Gerda Bonderup har som case study analyseret en (afsides beliggende) garnisonsbys societetsbevægelse og relateret den til residensbyernes. Det viste sig, at også en provinsby kunne være kraftigt smittet af societetsbacillen og, at forklaringsmodellerne ikke kunne anvendes for provinsbyen og i grunden heller ikke for residensbyerne. For klubberne var for det meste et refugium, som statsmagten dog kiggede på med til tider yderst mistroiske øjne.

Som så mange andre var også oplysningstidens samfund i opbrud, med alle de kaleidoskopiske fremtrædelsesformer dette indebærer. Det var kapitalismen, der i denne tid stak sit hoved kraftigt frem; det havde sine forudsætninger og en hel række direkte og indirekte konsekvenser: De dybtgående ændringer i de sociale strukturer, adelens, byernes og den katolske kirkes krise, centralmagtens opståen og videnskaberens opblomstring er kun få stikord til signalementet af forandringsprocessen. Den resulterede i

1. En societet eller association er samtidens begreb for forening, i det følgende vil disse begreber blive brugt i flæng med klub og selskab.

en række nye fænomener, som for eksempel »borgerskabet«, som i den socialistiske forskning bliver opfattet som en klar modsætning til den gamle og feudale adel. Det er dog ikke så ligetil, siden oplysningstidens borgerskab ikke var en homogen gruppe af den nye kapitalistiske slags, men et konglomerat af en række elementer fra den gamle feudale elite. Det var jo ikke adelen alene, der udgjorde feudalsystemets top. Byerne generelt og særlig de gamle borgerrepublikker havde også et aristokrati og en standshierarkisk opbygning som på landet. Det nye og interessante er, at personer fra disse to grupper ofte fandt sammen i denne tid. Ikke alle, men dem, der havde en vis fælles kulturel og uddannelsesmæssig baggrund, kritisk sans og holdning. Sammen med de gejstlige, militære og civile embedsmænd og akademikere udgjorde denne gruppe intelligentsiaen. Den var ikke så meget i social opposition mod fortidens elite, men mere i åndelig opposition mod de gamle dogmer og fordomme, mod kirken og de evindelige religionskrige, den var betaget af de mange resultater fra den opblussende naturvidenskab, den nye filosofi og statslære. Tit på kraftig opfordring af fyrsten og tit på eget initiativ diskuterede disse intellektuelle opbrudssamfundets problemer, såvel økonomiske, tekniske og politiske, i nogle nye »medier« som aviser og (fag)blade. Dermed fik de også et bredere publikum, der samtidig blev vækket og oplyst. Denne udadvendte oplysende virksomhed havde en mere indadvendt pendant, nemlig societetslivet. I societeterne udvidedes det enkelte medlems horisont på mange humanitære, moralske, kulturelle, irrationelle og rationelle områder. Det var ikke én type forening, der klarede det hele alene, men hvert område blev repræsenteret med sin association.

Det vil første afsnit handle om. I andet afsnit præsenteres og vurderes societetsforskningens forklaringsmodeller. 3. afsnit er hovedafsnittet og det behandler en provinsby, Århus' klubliv som en case study. Dette klubliv vil blive detaljeret analyseret og relateret til den generelle societetsudvikling og -forskning. Følgende tre hovedpunkter skal være 3. afsnits søjler: Det formelle, det funktionelle og det kultursociologiske i klubbens virke.

*Den europæiske societetsbevægelse*²

Societeter af en slags har der altid været, men fra 15-1600- tallet forekom de hyppigere først i Italien dernæst i England og Frankrig, og i løbet af 1700-tallet bredte de sig som en løbeild over hele Europa. Deres medlemmer tilhørte intelligentsiaen, og udover at klubberne alle ville forbedre almenvellet, havde de ikke noget fællesmål, sigte eller indhold.

Vi finder først de lærde *akademier*, hvor videnskabsfolk slog sig sammen for at diskutere og offentliggøre deres resultater. Akademierne i de norditalienske bystater, i Frankrig *Academi francaise*, i England *Royal Society* og i Danmark *Videnskabernes Selskab* skal være eksemplerne. Tit havde fyrsterne været protektorer for dem, dels fordi akademierne ikke kunne finansiere sig selv, dels for at holde lidt øje med dem. Ofte havde fyrsterne selv oprettet akademier i deres eget rige, for det gav prestige. Hertil hører f.eks. det af Frederik den Stores Farfar i 1700 oprettede *Akademie der Wissenschaften* i Berlin.

I løbet af 1600-tallet opstod også forskellige *sprogselskaber*, hvis hovedformål var at rense sproget for datidens uhyrligheder. Forskellige *musik-, litteratur- og teaterselskaber* blev grundlagt for dels at fornøje selskabets egne medlemmer og dels at tilbyde andre den moralske ophøjethed, som findes i musikken, »Lehrgedichte« og de nye skuespil. 1600-tallets selskaber var meget fornuftsprægede og meget didaktiske, altså absolut børn af oplysningstidens første rationelle fase, og disse typer fortsatte livligt ind i det næste århundrede. De blev samtidig suppleret med andre nye rationalistiske foreningstyper, såsom borgerdyds- og læseselskaber. Førstnævntes navn er meget sigende om foreningens formål, og »til borgerdyderne« hørte først og fremmest »tarvelighed«, sparsommelighed og højt moralsk levned for medlemmerne. *Læseselskaberne* myldrede frem efter 1700-tallets midte. I Tyskland, Holland, Belgien, Ungarn og mange andre lande tog de en eksplosionsagtig udvikling, alene i Tyskland kom over 400 nydannelser i tiåret 1760-70. Et hovedkarakteristikum for dem er, at medlemmerne mødtes på det af dem skabte bibliotek til læsning og konversation, altså for deres egen oplysnings skyld.

Man grundlagde også de såkaldte *patriotiske* eller *agrarøkonomiske* hhv *industriøkonomiske* societeter, hvis to hovedformål var at tage sig af fattighjælpen og at skaffe oplysning til den (hånd-)arbejdende del af befolkningen til forbedring af den bestående viden og teknik og præmiering af de

2. Factsoplysningerne er taget fra det indtil nu eneste oversigtsværk på området, nemlig U.Im Hof: *Das gesellige Jahrhundert*, München 1982.

bedste håndværkere og landmænd. Der opstod også et behov for mystik, utopier og hemmelighedskræmmeri. Det tilgodeså man ved grundlæggelsen af hemmelige selskaber, deres typiske repræsentanter er *logerne*. Bevægelsen startede fra England, Frankrig og Spanien for at brede sig over hele Europa. Og man sørgede i høj grad for irrationalitet både ved optagelses- og advancementsprøverne og ved deres mere eller mindre okkulte seancer. Rosenkreutzernes midlertidige alkymistvirksomhed var måske det mest outrerede eksempel herpå³.

En anden måde at slippe af på efter al den ratio i oplysningstiden var siden midten af 1700-tallet livet i *klubberne*, der normalt tilgodeså nogle uskyldige fornøjelser som billard, kegler, punchedrikkeri og (vise)sang. Mange klubber var en videreudvikling af kaffehusene og salonerne eller af læseselskaberne⁴.

En kort sammenfatning af den lige skitserede europæiske societetsbevægelse indeholder disse væsentlige elementer. En ny samfundselite, der blev sat sammen af den (progressivt) tænkende elite fra land- og byaristokratiet, som blev suppleret med embedsmænd, og som havde et stort diskussions- og samværsbehov på rationelt og irrationelt plan, som de tilgodeså i en form for subkultur, nemlig i societeterne. Hver oplysningsidé blev repræsenteret i sit societet. Det betyder, at de forskellige societeter havde de samme medlemmer, de gik igen nærmest som Tordenskjolds soldater.

Det var karakteristisk for alle associationer, at de ikke var åbne for andre end den beskrevne elite. Ved meget snævre optagelseskriterier og ved kravet om anbefaling af og ballotering blandt klubmedlemmerne tilgodeså en vedvarende elitekarakter. Typisk for societeterne – bortset fra logerne – var den såkaldte republikanske eller demokratiske struktur. En generalforsamling var øverste »myndighed« og besluttede ved flertalsafstemninger. Af dens egen midte valgtes direktionen normalt for et år eller to af gangen. Alle klubber havde almenvellet, folkeoplysning samt fattighjælp på deres program, nogle højere prioriteret end andre. Samtidig var der antydninger af et hierarkisk forhold societeterne imellem: Logerne var klart de mest elitære, mens klubber dannet af fornøjelsesårsager og læseselskaber dannet af sociale årsager rangerede lavest.

3. Heller ikke Fredrik den Store kunne til trods for sin ellers gennemført ratiostyrede tænke- og handlemåde unddrage sig logernes mystik, han var medlem af flere og flirtede til tider endog med Rosenkreutzerne, som ellers ikke huede ham, nemlig da han fattedes penge under Schlesien-krigene.

4. Det første bliver gerne fortalt af jubilæumsbiograferne f.eks. H. Bockenheuser; *Drejers Klub*, Kbh. 1902 s. 24f. Det andet ses hos M. Prüsener: *Lesegesellschaften im 18. Jh.*, Frankfurt 1972, s. 508f.

I oplysningstidens slutfase kan man se en anden tendens: Klubberne blev nu holdt på to forskellige sociale niveauer, med helt parallelle typer; altså Tordenskjolds soldater fra en højborgerlig og en lavere borgerlig kreds.

Forskningen om societeterne

Som det allerede indledningsvis blev sagt, giver et samfundsoopbrud muligheder for forskellige fortolknings- og forklaringsmodeller. Selv en vurdering af en enkel fremtrædelsesform som societeterne kan derfor ikke være entydig. Her skal meget kort præsenteres de to forskningsretninger, der har præget debatten siden dens begyndelse for ca. 30 år siden⁵. Den første og mest markante bliver varetaget af de marxistiske strukturteoretikere, og den lægger deres konfliktmodel til grund: Societetsbevægelsens sociale basis skulle være oplysningstidens nyetablerede kapitalistiske borgerskab, der fra starten var i klar opposition mod det gamle vel-etablerede magtapparat. Deres societeter var tænkt som politiske arbejdssteder og spydspidser og måtte derfor varetage arkanprincippet. Borgerne skulle på grund af deres moderne politiske ideer have været så frustreret over ikke at være med i statsstyrelsen, at de prøvede at kompensere ved at give klubberne de ellers uopnåelige demokratiske styreform⁶. Den anden forskningsretning, der særlig siden 70'erne med meget bredt tværfaglig kunnen har blandet sig i debatten, lægger en emancipationsmodel til grund. Det var oplysningstidens nyetablerede borgerskab, der i modsætning til konfliktteorien ikke var kapitalistisk, men et konglomerat af forskellige sociale lag fra de øverste trin i samfundshierarkiet. De dannede societeter, der skulle svejse dem sammen og tilgodese deres legitimations- og emancipationsbehov⁷.

5. Den evigt kritiske redaktør har hårdhændet strøget det oprindelige længere kapitel om forskningen.

6. F.eks. R. Koselleck: *Kritik und Krise*, Freiburg 1959, s. 55ff, J. Habermas: *Strukturwandel der Öffentlichkeit*, Neuwied 1962. passim.

7. Th. Nipperdey: Verein als sociale Struktur, Nu i samme: *Gesellschaft, Kultur, Theorie*, Göttingen 1976; P. Chr. Ludz: *Geheime Gesellschaften*, Wolfenbüttel 1979; Ischreydt (ed): *Beförderer der Aufklärung*, Berlin 1979; O. Dann: *Lesegesellschaften und bürgerliche Emanzipation*, München, 1981; N. Clemmensen: *Associationer og foreningsdannelse i Danmark*, Øvre Ervik 1987. Samme: *Sparekassebevægelsen i Danmark*. Kbh. 1985. T. Jansson: *Samhällsförändring och sammanslutningsformer*. Uppsala 1982. Samme: *Ader-tonshundratalets associationer*. Uppsala 1985. H. Try: *Associationsånd og foreningsvækst i Norge*. Øvre Ervik 1985. – Se iverigt et af de seneste bidrag til debatten: H. Horstbøll, Enevælde, Opinion og Opposition, *Historie* 17, 1987.

Begge forskningsretninger har i deres studier taget udgangspunkt i residensbyer og gamle borgerrepublikker, hvor man måske lettere kan øjne en begyndende polarisering af samfundsgrupperne, hvis konsekvens evt. kan blive legitimations- eller oppositionsproblemer. I stedet for er der i denne studie valgt en afsides beliggende garnisonsby – Århus – som udgangspunkt og case study. En sådan garnisonsby adskiller sig i princippet ikke ret meget fra regeringsbyerne. Den sociale sammensætning og de økonomiske kulturelle og politiske forhold er de samme bare en miniature og på nogle områder måske lidt tilbagestående. Societetsdillen havde i hvert fald også fat i Århus, og i det følgende vil der blandt andet blive set på hvilken slags »borgerskab«, der var bærer af societetsideen, og om foreningerne havde en oppositionel eller emancipatorisk karakter.

Århusiansk klubliv 1790-1830

Århus var altså ingen residensby men kun en lille garnisonsby på godt 4000 indbyggere. Deraf var på denne tid kun ganske få med i metamorfosen fra *handelsborger* til kapitalistisk manufaktur- eller fabrikejer, som sammen med følgende grupper udgjorde byens elite: En række *adelige* fra godserne i oplandet, de boede til tider i deres byejendomme, nogle få *embedsmænd*, både de *kirkelige*, de *civile* og de *militære*, de sidste var officererne fra Det 1. jydsk Regiment, fra 1819 De lette Dragoner. Så var der et par håndfulde *prokuratorer*, *læger* og andre fra de *liberale erhverv*. Det var folk, der sad materielt godt i det, de havde fået en god uddannelse, både kundskabsmæssigt og på det musiske område, som vi vil få at se. De var også politisk engageret, men, så vidt jeg kan se, ikke i opposition: Fra gammel tid havde Århus haft sit eget – ganske oligarkiske – bystyre. Staten havde dog blandet sig sidst i 1600-tallet på to områder, kongen ville udnævne de ledende embedsmænd som stiftamtmanden, borgmesteren, byskriveren og byfogeden. Yderligere krævede han, at oligarkiet ikke længere skulle være selvsupplerende men vælges. Det blev til de eligerede borgere. Det forbløffende skete, århusborgerne accepterede det uden at kny ret meget - så *valgte* man bare sine bedste – og havde til tider endog et glimrende samarbejde med kongens udpegede folk. Særlig glad var man vist for konsejlpræsidenten Ove Høegh Guldberg, der i 1784 blev sendt i eksil til byen som stiftamtmand. Dette samarbejde var ikke kun på det politiske og eventuelt økonomiske plan, men bestemt også på det selskabelige, som vi skal se.

Nok holdt Århus sig fra de store økonomiske og sociale omvæltninger, men på det kulturelle plan fulgte borgerskabet forbløffende godt med i den internationale udvikling. Tydeligt »smittet« af deres handelskolleger i de gamle hansestæder Hamborg, Lübeck og i København m.m. begyndte man f.eks. at rejse de typisk borgerlige grundmurede empirehuse med de »offentlige« rum, som salen, konsulatkontor, spisestue til gaden og familiens mindre repræsentable »intimsfære« -rum til gården. Indboet blev også udskiftet med empiremøbler og de nye franske typer som sekretair, châtoller etc., alt af den »borgerlige« træsort mahogni. En del af oplysningstidens ideer blev også absorberede, man fik således sin egen avis – Aarhus Stiftstidende – og sine egne klubber.

Det er dog lidt svært at få øje på disse klubber før midten af 1790'erne, og de eneste bevarede klubprotokoller, dem fra Kronprinsens Klub, begynder først i 1796. Deraf fremgår det dog, at klubben på det tidspunkt havde eksisteret et stykke tid⁸. Samler man de oplysninger sammen, som findes spredt i senere kilder, kommer man til følgende indtryk: Også i Århus var der en tendens til, at hver oplysningsidé havde sin klub og måske også, at Tordenskjolds soldater vandrede rundt: Der var to læseselskaber, det ene var officerernes, et Musikselskab, en såkaldt »Enighedsklub«, et argar-økonomisk patriotisk amtsselskab, et teaterselskab og last but not least Kronprinsens Klub⁹. Fra omkring 1800 eksisterede kun de sidste to, de andre var blevet opslugt af Kronprinsens Klub, med undtagelse af amtsselskabet, der først blev grundlagt i 1810, og det var »kun« som navnet siger, en amtsdækkende forening. Fem år senere blev de to sidste slået sammen og antog navnet Polyhymnia (lyrikkens muse), som perioden ud forblev byens eneste societet. Nok var det ærefuldt at være medlem af mange societeter, men det kostede hver gang et nyt årskontingent. Spar-sommelighed har altid kendetegnet århusianeren, hvis kræmmersind kunne være næsten legendarisk, som vi senere vil se.

I det følgende vil det hovedsagelig være Kronprinsens Klub og dens arvtager Polyhymnia, der er case study'ens objekt. Det sker af den simple grund, at det er den eneste klub også før sammenlægningerne, der har ef-

8. Korrespondanceprotokollen starter med nogle breve med meddelelser om, at modtagerne ved den sidste generalforsamling var blevet optaget som medlemmer. SB Håndskriftsamling nr. 67. Klubbens protokoller over generalforsamlinger og direktionmøder starter først i 1810 nr. 68. En nærmere redegørelse for kilderne fra håndskriftsamlingen på SB findes i slutningen af artiklen.

9. F.eks. auktionsnotitsen i Aarhus Stiftstidende fra 18/10 og 22/10 1794 om et læseselskabs bøger, heriblandt månedsskrifter tilbage til 1792, eller et klubmedlems henvisning i 1822 om, at han for 30 år siden havde været leder af byens første læseselskab. (brev bagest i 69i).

terladt sig noget kildemateriale. Det er så til gengæld overdådigt. En detaljeret gennemgang kan give fine resultater for societetsbevægelsen, med henblik på både dens egne og den skitserede forskningsdebats præmisser. Gennemgangen vil basere sig på de indledningsvis nævnte tre søjler. *I. Klubbens struktur*, herunder start, love, formål, medlemmer, generalforsamling, direktion og klubbens hjem. *II. Klubbens funktion*, herunder love, højtideligheder, dagligdagen samt læseselskabets og teaterselskabets virke. *III. Klubbens kultursociologiske virke*, herunder filantropien, kræmmersind og tarvelighed, eksklusivitet – anseelse – ære, og spørgsmålet, var klubben et politisk arnested?

I. Kronprinsens Klubs struktur

1. Starten

Klubbens begyndelse er lidt svær at tidsfæste og dens initiativtagere kan man kun gisne om. Klubben menes at være opstået på en uorganiseret facon¹⁰. Sandsynligvis blev idéen undfanget ved en af de årligt tilbagevendende fester på kongens, senere også på kronprinsens fødselsdag, hvor byens og dens oplands honoratiores holdt taler, middage og baller for hinanden. F.eks. 1782 og fremefter findes forskellige henvisninger til sammenkomster, mens selve klubben først har efterladt en protokolnotits i 1796. Det skyldes nok, at man tit i starten har kunnet nøjes med opslag om de interne begivenheder¹¹. Også det, at den bevarede korrespondanceprotokol starter ganske kladdeagtig og uautoriseret, peger i retning af, at klubben har eksisteret før¹².

2. Klubbens love og formål

Klubbens oprindelse ligger altså noget hen i mørke, men dens struktur og virke er til gengæld fint belyst siden 1796. Bortset fra protokollerne, der begynder her, er klubbens love fra år 1800 bevarede. De er en hel guldgrube, og viser det tætteste slægtskab med de internationale oplysningsso-cieteter. Det er et sæt på 128 paragraffer, som Polyhymnia siden overgik

10. Klubbens historiker Th. Baumgarten: *Kronprinsens Klub*, Århus 1914, giver en mere grundig redegørelse for klubbens opståen og virke.

11. Dette indtryk fik også Bockenheuser, der er historiker for Kronprinsens Klubs København-er-pendant »Drejers Klub«, K. Bockenheuser: *Drejers Klub og samme: Klubliv*, Kbh. 1923, s. 18f.

12. Alle senere protokoller i Klubben er lige så flot autoriserede som f.eks. rådstueprotokoller m.v.

med mere end det dobbelte i 1821. Alene en sådan lovsamling er typisk for tiden dengang, hvor man elskede at rubricere og få orden i tingene¹³.

Formålet med Kronprinsens Klub får vi mærkeligt nok ikke præsenteret i de første paragraffer, men det ligger skjult i bibliotekets love; Polyhymnia trak den i modereret form frem som § 1. Det drejer sig om »fælles uskyldig fornøjelse og venlig omgang mellem mennesker af god tænke måde og sædelighed ... ved daglig konversation, nyttig og underholdende læsning, musik og dans, samt andre selskabelige forlystelser«¹⁴. Med dette formål indordner Kronprinsens Klub sig i den angelsaksiske klubkultur samt de i denne tid opståede europæiske læseselskaber, der udover deres bibliotek netop vil tilgodese de selskabelige sider af mandens fritidsadfærd¹⁵.

3. Medlemmer

Ifølge dens love måtte Kronprinsens Klub ikke have flere end 100 og Polyhymnia efter fusionen i 1814 ikke over 200 medlemmer. For at blive foreslået som medlem skulle man være »af en for selskabet passende alder og stilling og ... have en sådan intellektuel dannelse, at deres tilstedeværelse i selskabet ej skal hindre deres egen eller andres fornøjelse«¹⁶.

Hvem var da værdig nok til at være med?

Vi har ingen medlemslister fra Kronprinsens Klub, dem får vi først fra 1819¹⁷, men Th. Baumgarten har ud fra klubbens protokoller prøvet at rekonstruere dens medlemsskare indtil fusionen i 1814. Han præsenterer en liste på ialt 200 honoratiores, som i løbet af knap 20 år havde været medlem af klubben¹⁸. Godt en trediedel (70) var købmænd og en fjerdedel (50) var officerer, dertil kom femogtredive verdslige embedsmænd og lige så mange præster og lærere. Ti fra de liberale erhverv, en håndfuld proprietærer af adelig eller borgerlig stand og tre studerende afrunder billedet. Ingen håndværkere var med bortset fra byens to kongeligt privilegerede

13. Foucault har i *Les mots og les choses*, 1966 gjort rede for denne begejstring, mens J. Monrad *Den københavnske klub*. Århus 1976 kun ser lovene i den snævre sammenhæng med H. Guldbergs Kabinetsordre fra 1780.

14. I det følgende vil jeg behandle de to klubbers love under ét, sålænge de indholdsmæssigt er identiske.

15. O. Dann s. 18, og Prüsener s. 422ff og 512ff.

16. Polyhymnias love § 4 og KK, kap. 1 § 5.

17. Siden Plakat af 20.2. 1819 krævedes der selskabsskat for hver klub. Klubberne indleverede også en liste over deres medlemmer.

18. Th. Baumgarten, *Kronprinsens Klub*, s. 59-75.

farvere¹⁹, en murermester og en urmager. *Købstads-* og *garnisonsbyskarakter* prægede altså klubben²⁰, håndværkerlavene havde ikke noget at skulle have sagt. Ved stikprøver ti år senere mangler der stadig håndværkere, også urmageren og murermesteren er forsvundet, til gengæld er der kommet en blikkenslager og en bager til. Vi kan i protokollen se, at håndværkerne, de få gange de stod til optagelse, blev nedstemt. Kun bagermester S. Sperling klarede sig på andet forsøg og her alene, fordi kun ganske få afgav deres stemme (fem imod, ti for), normalt afgaves fem gange så mange stemmer (om resten undlod at stemme eller ikke var mødt op, vides ikke)²¹. Der skulle endnu hengå knap tyve år, inden håndværkerstanden tog konsekvensen af dette (high-society) snobberi og grundlagde sammen med andre ikke-værdige deres pendant nemlig »Harmonien«²². Heller ikke en pigeinstitutforstander, en løjtnant von Anthon blev optaget; forklaringen er den, at hans økonomiske kår var for ringe, to år senere bad han nemlig magistraten om eftergivelse af skat pga. fattigdom. Omvendt kan vi se, at klubben var lidt mere large, når den mente, at den havde en vis form for garanti som f.eks. i 1822, da man på generalforsamlingen den 26. oktober vedtog, at alle musikelskere, der havde været medlem i »det forrige musikalske selskab« måtte, hvis de ønskede det, indtræde i selskabet *uden* ballotering²³, og dr. Franck blev straks optaget. I Kronprinsens Klubs love (kap. V § 1) kom det elitære mht. den nye generation endnu klart til udtryk. Sålænge en ung mand ikke havde fået en for selskabet passende stilling i staten, måtte han ikke være med. Polyhymnia havde taget højde for det didaktiske og inviterede medlemmernes egne sønner med til fester, når de var mellem tolv og tyve år gamle. Yderligere måtte tolv katedralskoleelever fra de øverste klasser være med, hvis deres fædre var udenbys honoratiores²⁴.

19. Farvere søger ikke borgerskab i en by, men kongens (Kancelliet) privilegium til at udøve deres hvern i en bestemt by. I Århus hører de til de rigeste indbyggere.

20. Garnisonsbyens karakter blev kraftigt udvisket siden 1819. Kun en håndfuld officerer blev medlemmer. Til gengæld prægede købstaden billedet totalt, halvdelen af Klubbens godt 90 medlemmer var købmænd. Af byens ca. firs købmænd var Polyhymnias 43 de mest velhavende.

21. Nr. 69e s. 58a: 5. marts 1828. Ifg. § 5 skulle der dog mindst være 1/4 af medlemmerne til stede.

22. Typografen Warberg fortæller at han i 1819 blev optaget i Polyhymnia, fordi han før fusioneringen havde været medlem af teaterselskabet. Ellers ville det have været umuligt, fordi »embedsmændene, købmændene og ikke mindst officererne ... var ikke lidet storagtige.« S. Warbergs erindringer i *Skandinavisk Bogtrykkertidende* 1874. Her citeret fra Sejrs sedler: Polyhymnia, på Erhvervsarkivet.

23. Min fremhævelse, 69e s. 8 og 10a.

24. Polyhymnias love § 65.

Damerne havde ikke lov til at blive medlemmer, det var ganske almindeligt i datidens klubber. Rasmus Nielsen, som var søn af byfogeden og klubbroderen J. Nielsen, mener dog, at klubben var usædvanlig åben for kvinderne. De måtte nemlig beholde deres afdøde mands medlemskab²⁵. Det er dog kun delvis rigtigt, siden det betød, at damerne gerne måtte vedblive med at komme til de af klubbens foranstaltninger, som på forhånd var åbne for damer ledsaget af gemalen, såsom koncerter, baller og teateropførelser. At komme midt på dagen eller om aftenen for at spille billard, konversere eller bare låne en bog fra biblioteket var dem ikke til-ladt.

Klubbens medlemsstruktur er altså den helt tidstypiske sammensætning for intelligentsiaen²⁶.

4. Generalforsamlingen og direktionen

Oplysningsklubbens hovedkendetegn er den demokratiske styrelse inden for klubbens egne vægge. Var man først optaget, så herskede klubbens egalitetsprincip, som alle var meget stolte af. Indenfor murene herskede ikke alene princippet én mand én stemme ved afstemningerne – med undtagelse af logerne – men altså også en demokratisk styring. Generalforsamlingen var det øverste organ og mødtes normalt hver anden måned, om nødvendigt også tiere. Der herskede mødepligt, og kun ganske graverende ting som f.eks. fravær fra byen var acceptable, hvis der vel at mærke forinden blev sendt afbud. Ellers blev man mulkteret. Alle problemer, store og små skulle forelægges generalforsamlingen.

Fra dens midte valgtes for ét år af gangen en direktion på seks medlemmer. Kronprinsens love påbyder meget interessant, at halvdelen af direktionen skulle være militære. Det er forbløffende, at Det 1. jyske regiments officerer skulle have så rigelig en repræsentation. Byens bedste borgere må have været meget duperet over det martialske »von«. Direktionen skulle varetage den daglige ledelse. R. Nielsen mener, at det nærmest må anses som en straf at blive valgt til direktør, fordi der var knyttet store ubehageligheder til disse poster. I enhver klub er der nogle, der er bedre egnede end andre, enten fordi de allerede nyder en stor portion anseelse ude i samfundet qua deres oprindelse, arbejde eller økonomiske status, eller fordi de har virkelige evner til administrative jobs og ledelse. Netop

25. R. Nielsen: *Fra det gamle Århus*, Århus 1902, s. 64.

26. Det er forresten præcis de samme som Horstbøll, *Den ubanede vej ... Clio i Dallas*, Årh. 1985 fandt som Borgerdydsforeningens initiativtagere, der var fra mange »forskellige (!G.B.) sociale grupper, professorer, kunstnere, embeds- og handelsmænd, teologer, jurister og medicinere«. s. 101.

den første gruppe, dem der allerede nyder en stor portion anseelse, og derfor ville repræsentere klubben på den bedst mulige måde, er langt fra altid interesseret i en af direktørposterne. Således gjorde herredsfogeden Lanng da også sin pligt i én sæson og bad sig ved genvalget fri. Det havde lovene også taget hensyn til, man måtte efter forrettet gerning holde fri i nogle år, og dernæst kunne man købe sig helt fri. – Men så var der også andre i selskabet, der godt kunne lide direktørpostens ære og magt som f.eks. branddirektør kancelliråd Krey, som troede sig fornærmet ved ikke at blive genvalgt i november 1813²⁷.

Protokollerne afspejler også, at mange af klubbens medlemmer stod på pinde for at blive direktør. Først fra 1820'erne skete der nogle genvalg, da havde man måske brugt de egnede ressourcer, for i 1827 blev det svært at finde direktører, og man nedsatte deres antal fra 6 til fem²⁸.

At netop politimesterens søn Rasmus Nielsen så direktørhvervet som en straf, kan have sin gode grund deri, at hans far i en af sine direktørperioder ragede så gevaldigt uklar med selskabet, at han meldte sig ud af det og også tog sine tre lamper og sin kakkellovn med, som han havde lånt ud til billardstuen. Selve striden er ganske oplysende og skal behandles i et senere afsnit²⁹.

Sammenfattende kan man sige, at der herskede det demokratiske princip inden for murene. Men for at komme indenfor skulle man passere en ganske høj valgcensus, som bestemtes af anseelse og værdighed. Disse to begreber kunne tænkes at være moralske begreber, men de var knyttet til erhverv og velstand. Den fattigfine institutbestyrer von Anthon havde ikke været god nok. Det er jo tidens liberalisme i en nøddeskal.

5. Klubbens hjem

Klubben startede i lejede lokaler oven over gæstgivergården på Store Torv, men overtog allerede i 1799 borgmester Rohdes forhenværende gård på hjørnet af Kannike- og Skolegade. I løbet af de næste år erhvervedes også de tilstødende grunde, således at en stor del af Kannikegadens sydside kom i klubbens eje og blev brugt som have. Nogenlunde samtidig

27. Nr. 68 3/11-1813; nr. 67 20/11-1813.

28. Nr. 69e s. 3.

29. Nielsen gik i vrede d. 2/9-1829, han figurerer heller ikke på medlemslisten i okt., men fra 1830 fungerede han glad igen i og for selskabet. Han skulle bl.a. repræsentere selskabet i den afdøde, fallerede kasserer Røhrs sag. (Protokollerne for 1829 og 1830). Men en officiel genoptagelse ses ikke. – Både sønnen Rasmus og Th. Baumgarten forbigår sagen diskret. Den sidste har ellers vredet protokollerne til den sidste dråbe, når det gjaldt gode historier.

lavede man nogle byggeplaner for en teatersal, som dog først blev realiserede ved fusionen i 1814/15.

Gården var en af den mere værdifulde slags, den var grundmuret til gaden, på bagsiden havde man dog sparet og nøjedes med bindingsværk. Grundmurede huse var der endnu kun få af i Århus. - Indretningen af klubhuset var ganske spartansk og mærkeligt nok ikke spor repræsentativ.

Der findes en opgørelse over selskabets møbler og løse effekter, men desværre først fra 1834³⁰. Selv i de mere »offentlige« rum, som billardstuen, læseværelset, konversationssalen og spisesalen var enten vinduesgardinerne eller møblerne eller begge dele »forslidte«, og lysekronerne var også delvis beskadigede. Gennem alle protokollerne er den eneste rigtige røde tråd klubbens dårlige økonomi. – Hvordan kan det være, at byens spidsters mere eller mindre åndelige rekreatiønssted ikke også var et repræsentativt sted? Mit indtryk er gang på gang, at købmændenes kræmmentalitet spillede klubben et puds. Samme mentalitet kom interessant nok ikke til udtryk i mange af klubmedlemmernes private boliger. Brandtaksationsprotokoller og skifteprotokoller afspejler til dels meget smukke velhaverhjem med stukkaturlofter, kostbare tapeter og masser af mahognimøbler, ædle gardiner og fajancekakkelovne³¹.

II. Klubbens virke

1. Hvad man må og hvad man ikke må

Alt hvad man i sin yderste fantasi kan forestille sig af hændelser i og forseelser mod klubben, er der taget højde for i det arbejde, lovkommissionen barslede med i 1800. Ikke mindre end 128 paragraffer blev det til. Som før fortalt er det helt typisk for oplysningstidens selskaber, at deres udvalg har gennemtænkt det hele med stor iver og glæde. Engelske, franske, tyske og københavnske selskaber, der var ældre end Kronprinsens Klub, var lige velforsynede³². Man elskede simpelthen at få orden i tingene. Og lovene lignede naturligvis hinanden, for sad man i lovkommissionen for en klub, lånte man vedtægterne fra andre³³.

Jeg vil ikke komme med en nøjere redegørelse for lovene her, men kun præsentere en håndfuld, der afspejler netop gennemreflekteretheden eller

30. Nr. 70, s. 44ff.

31. Se mine undersøgelser over bl.a. brandtaksationer og skifteprotokoller i: *Dametur*, Århus 1986.

32. Im Hof s. 216ff.

33. Sikkeret også fra Drejers Klub i København, Baumgarten s. 27.

er for kuriøse til at blive fortiet, som f.eks.: »Uden tilladelse af ejeren må ingen benytte sig af en andens tobakspibe, ethvert medlem skal skrive sit navn på den pibe, han har liggende i skabet, og når han lader sig give en flaske med øl, vin etc., [skal] markøren hænge om halsen på flasken et skilt med nr., så at al fejltagelse i denne henseende derved kan forebygges ... hunde må ikke medtages i selskabets værelser eller have«³⁴. At der kunne opstå konfliktsituationer trods påbud om til hver en tid at undgå dem og i stedet opføre sig værdigt etc., var også faldet lovkommissionen ind, og nogle paragraffer i Kronprinsens Klubs love prøver at tage højde for det. Såsnart direktionen fik nys om, at der havde »tildraget« sig en form for uorden, skulle den indkalde/tilskrive vidner, der på deres ære svor, at de berettede alt og det hele helt sandfærdigt, for »vel er det ikke at formode at partiskhed eller had skulle kunne forlede nogen til at afgive usande vidnesbyrd; dog i fald slig nedrig handling skulle blive noget medlem overbevist, da skal sådant uværdig medlem straks udelukkes af selskabet«. Og ellers skulle direktionen tage beslutningen om mulkteringen og om, hvor høj den i givet fald skulle være³⁵.

Mere bestemtes ikke, men 30 år senere var emnet behandlet i et kapitel for sig på 13 sider i Polyhymnias love. Man har i mellemtiden haft flere skandaler inden for murene. Siden 1796 havde også den offentlige forligskommission fungeret, og man lod sig inspirere af dens virksomhed. Det var oplagt, siden flere af Polyhymnias medlemmer var jurister og enkelte endog forligskommissærer. Sagsbehandlingen skulle i første fase stadig foregå som før beskrevet; kunne parterne ikke blive enige, skulle der ned sættes en kommission på fem medlemmer, hvoraf hver part skulle vælge to, mens direktionen valgte den sidste, der altid skulle være en jurist. Kommissionen afsiger så dommen, der meddeles og kan appelleres til generalforsamlingen, der er højeste instans.

Sammenligner vi Kronprisens Klubs og Polyhymnias love til en afslutning, er Kronprisens Klubs meget forsigtige paragraffer i øjnefaldende. Det er som om lovkommissionen ikke turde diktere ret meget, i særdeleshed ikke over for direktionen, som § 4 i afsnittet om direktionen kan demonstrere: »Vel er det en unægtelig sandhed, at direktionen, ved nøje at våge over lovens efterlevelse, vist vil bidrage meget til at udbrede almindelig fornøjelse og tilfredshed i selskabet, men dens iver kunne måske let gå for vidt, når den ikke tillige ved enhver lejlighed nøje iagttog at be-

34. Desværre har Baumgarten s. 28 nogenlunde samme sans for humor, derfor dækker mine citater nærmest hans udvalgte ditto.

35. KK's love s. 28f.

handle ethvert medlem med den agt og høflighed, som stedse bør finde sted mellem venner. Hvor altså lovene bemyndiger enten hele direktionen eller enkelte direktører, at tiltale noget enkelt eller flere medlemmer, bør det altid ske i en sømmelig tone; og hvor noget medlem skriftlig skal erindres om nogen forseelse, bør erindringen vel være alvorlig, men ingenlunde uhøflig.³⁶« Det havde Polyhymnias lovfolk ingen bekymringer for, direktionen fik sine opgaver defineret, tonen blev ikke foreskrevet.

Også oplysningstidens æresbegreb finder vi gang på gang i lovene for Kronprinsens Klub, medlemmernes ære og klubbens ære skal stå allerøverst i medlemmernes bevidsthed³⁷, det har man droppet i 1832. Men hovedformål og -indhold har ellers ikke ændret sig i løbet af de godt 30 år.

2. Højtideligheder, fester, baller, koncerter og teater

Man elskede fester af alle slags i oplysningstiden³⁸. Der afholdtes mindst tre store højtideligheder, nemlig kongens og dronningens fødselsdag og selskabets stiftelsesdag³⁹. Man aftalte hvert år, hvordan de skulle fejres, og typisk var en tale og et par sange, mange gange – særlig i starten – blev der til lejligheden digtet og komponeret en kantate, spillet komedie eller givet en koncert. Dernæst spiste man i fællesskab, normalt bestod middagen af to til tre retter varm mad og til dessert en kage. Sammensætning og pris blev hver gang aftalt med værten. For de unge og ikke så velbeslåede kunne der laves særaftaler med værten om smørrebrød, der så serveredes i et andet lokale – gerne i havestuen – , eller også kunne man blive helt fri. Efter spisningen begyndte så ballet med omhyggeligt planlagte begyndelsesmenuetter og kvadriller, hvor statutterne gør meget ud af organiseringen. Man blev ved med dansen til den sene morgen kl. 6. Det kostede entre til skuespil og bal, men »chapeau'en« måtte normalt medbringe to til tre damer til samme pris.

Disse tre fester var så absolut højdepunkterne i selskabslivet. Æresmedlemmerne stiftamtmanden og biskoppen med fruer blev hver gang højtideligt indbudt og takkede hver gang med den samme glæde. Dårlig opførsel ved sådan en begivenhed er meget pinlig, som vi senere vil se.

Ekstraordinære lejligheder som kongens besøg i byen eller royalistiske bryllupper blev med glæde grebet og behandlet som de rangmæssigt høje-

36. Love for medlemmerne i Kronprinsens Klub s. 30f.

37. F.eks. s. 7, 28.

38. Den svejtsiske historiker Im Hof ville netop vise det ved at give sin bog den dobbelttydige titel »Das gesellige Jahrhundert«. München 1982.

39. Kronprinsens Klubs stiftelsesdag var selvfølgelig Kronprinsens fødselsdag den 28., kongens den 29. jan. Det blev til et par hektiske dage.

ste fester. Som særnummer for dem havde man klubhusets illuminering⁴⁰. St. Olufsbal er en fjerde, jævnligt tilbagevendende men lidt mindre højtidelig festlejlighed. Spændende for byen og klubben var maskeraderne, der normalt afholdtes tre gange i sæsonen. Også her fandtes nøje regler, dog ikke lavet af klubben, men af en højere instans. Der skulle nemlig indhentes kongens tilladelse dertil, klubben skulle så garantere, at hverken maske eller påklædning var usædelig. Havde man fået lov, blev maskeraden annonceret i Stiften hvor der også gjordes opmærksom på de nævnte restriktioner, samt at man frabad sig træsko. Normalt kunne alle, der blev inviteret af klubbens medlemmer deltage, men de skulle dog være af passende stand og stilling⁴¹. For at have helt styr på situationen blev alle direktører og sekretærer udkommanderet som vagthavende. I februar 1830 ville man gerne afholde yderligere en mere intern maskerade kun for klubbens medlemmer og familie, med egen »an- og tilsvær«. Direktionen ville godt gå med til det. De sikrede sig dog, at checks måtte foretages i tvivlstilfælde, hvor en demaskering skulle falde for to direktører, »til hvis conduite det i så fald måtte overlades at bestemme...« om det var i orden eller ej. Fjorten dage efter var alt faldet i hak, og man sendte en subscriptionsliste rundt til medlemmerne, at de og deres »koner og mødre måtte deltage uden maske, og (deres) døtre derimod (skulle) indfinde sig med halvmaske eller tilslørede«⁴².

Udover maskerader afholdtes også mindst 6 baller, hvor stadsmusikanten spillede op. Disse baller måtte som i øvrigt maskeraderne kun vare til kl. to.

Og så var der i flere og lange perioder ugentlige koncerter, der f.eks. i 1820'erne afholdtes i den mindre dansesal og det tilstødende kabinet for selskabets musikliebhave. Musikanterne var dilettanter, flere var klubmedlemmer. Der er bevaret en musikprotokol med en fortegnelse over de symfonier, der var blevet spillet i Polyhymnia i sæsonen 1821/22 i forbindelse med teaterforestillinger⁴³. Koncerter og skuespil blev normalt efterfulgt af dans, og man kunne tegne sig for det hele eller kun til dansen, og en eventuel inviteret dame kunne komme gratis ind.

Bortset fra skuespil med koncert og dans, ballerne og de højtidelige fe-

40. I 1806 tilbød genboen, købmand og borgerkaptajn ved artilleriet at stille 4 soldater op, to foran fordøren, to i forstuen for at gøre honnør til kongens fødselsdag. Årh.Stift. 9/12-1889.

41. Formaliteterne ses i protokollerne normalt hvert år i november.

42. Nr. 69a, s. 68, og 69e s. 75f.

43. Nr. 69i, Sejr har i Årh. gennem Tiderne III, Århus 1941 s. 336f gjort nærmere rede for repertoiret.

ster afholdtes hver anden søndag assembléer – alt efter årstid og vejrforhold i haven eller indendørs – hvor husorkestret og/eller stadsmusikanten spillede, også her var efterfølgende dans på programmet.

Det tror da skam, at direktionen indimellem havde vanskeligheder med at få plads til alle foranstaltningerne⁴⁴. I det hele taget vidner klubbens arrangementer om et meget aktivt kulturelt miljø. – Men det var nok ikke alle medlemmer, der kom til alle foranstaltninger. Det kunne godt skyldes et vist kræmmersind, dvs. økonomisk påholdenhed, som følgende lille historie viser: Den aktive direktion foreslog på en generalforsamling i 1824/25, at vinterens sidste tre koncerter måske kunne sælges med rabat, hvis der var mange der skrev under på en dertil udfærdiget subscriptionsliste. Det viste sig så, at 60 ville være med, det er ca. halvdelen af medlemmerne⁴⁵. Så trods rabat er kulturcirklen ikke altfavnende.

Bortset fra disse foranstaltninger holdtes der årlig et ekstra bal, hvis entré og evt. overskud kom i klubbens ekstrakasse. En fjerdedel af kassens indhold gik til hjælp for byens fattige.

3. *Dagligdagen*

Om dagliglivet i klubben fortæller protokollerne ikke ret meget. Lovene fortæller, at man må opholde sig i klubbens lokaler fra kl. 10 formiddag til normalt kl. 23 om aftenen. Nogle gange, når man lige var så godt i gang, kunne det være svært at slippe, men så kunne selveste borgmester (og æresmedlem) blive noget knotten og anlægge sag⁴⁶.

Lovene fortæller – forresten med en nidkær omhyggelighed – om opførselsregler for billard og keglespil, såsom hvem der må spille og i hvilken rækkefølge, hvordan man skal notere det ned i billardbogen etc. etc. Og siden der havde været et par kamphaner, der i 1810 havde skrevet spotske ting i bemeldte bog⁴⁷, havde Polyhymnias love også taget højde for det i sin § 47 med mulkten på en hel rigsdaler. Ud fra erindringer og Baumgartens bøger kan vi dog få et indblik i den ganske lystige, fornøjelige, syngende og lidt drikkende kreds af ærværdige mænd, der nok mest mødtes i aftentimerne, hvor man var samlet omkring sin te eller bolle med punch og billard. Mange lejlighedsviser blev lavet og sunget⁴⁸, og det hele var så

44. Nr. 67 upag. 5/6 marts 1811.

45. Nr. 69a s. 30 ff og 69e s. 41a. Direktionen havde i sit fremstød også benyttet et ikke økonomisk kneb, nemlig henvisningen til, at man har den fornøjelse at se damerne i selskabet.

46. Nr. 69a s. 23, nr. 67 9/3-1824.

47. Nr. 67 11/5-1810; nr. 68 12. og 14/5-1810.

48. Se Baumgartens bøger; jeg har ikke kunnet finde sangene i arkivet før efter 1880'erne.

afgjort i lovenes og selskabets ånd, der ville fremme og tilbyde det fornøjelige.

4. Læseselskabet i Kronprinsens Klub

I 1798 stiftedes klubbens læseselskab, Som vi hørte før, fandtes der på denne tid nogle få læseselskaber i Århus. F.eks. fortalte H. P. Ingerslev en af byens honoratiorens i 1822, at han for tredivede år siden havde oprettet og forestået Århus bys første læseselskab, som han overgav til Kronprinsens Klub, og hvis biblioteksinspektør han også havde været⁴⁹. Fra 1798 blev det organiseret i Kronprinsens Klubs regi⁵⁰ i og fik 36 paragraffer i klubbens statutter. Formålsparagraffen er forfattet i smukkeste overensstemmelse med oplysningstiden generelt og med andre læseselskabers love specielt⁵¹.

»Fælles uskyldig fornøjelse og venskabelig omgang mellem mennesker af god tankemåde og sædelighed var bestandig formålet for Kronprinsens Klubs bestræbelser. Og, held dens medlemmer! Dette sande gode savner i klubben ingen, som skønner dets værd og vil nyde det. Men til et for den forstandige mand ikke mindre vigtigt gode, åndsdannelse, åbner klubbens bibliotek en blid udsigt. Her kan manden, som trættende sysler eller vedholdende sjæls anspændelse har afkræftet, nu da selskabet ejer et bibliotek, gå hen og udhvile sit legeme, muntre sin sjæl, og samle nye kræfter til de pligter, hans stand pålægger ham. Og dette øjemed som i vore dage, da litteraturens produkter er så mangfoldige, falder enkelte uovervindeligt, bliver så meget lettere at nå, jo flere der forener sig til dets opnåelse. Der er derfor ingen tvivl om, at ja ethvert af selskabets medlemmer redbon vedbliver at bidrage sin del til så ædel en sags fremme og varighed, der er alle stænder lige hædrende, lige gavnlige; og i vore dage, da man ikke længer tager til takke med fortidens tarvelighed, lige nødvendig for enhver borger, der vil være en duelig og brugbar mand i sit fag«.

Altså må B. have haft adgang til yderligere materiale end det i SB's Håndskriftsamling. Som medlem af Polyhymnia var han jo også bekendt med den mundtlige overlevering inden for murene.

49. Ingerslevs brev er på mystisk vis havnet som løst bilag i Musikforeningens protokol nr. 69i.

50. Værten Ramisch bad i maj 1798 om ekstra penge, da han havde brugt mere til lys og brændsel, siden biblioteksrummet også skulle opvarmes. Nr. 67.

51. Prüsener, s. 405f.

Så følger en række bestemmelser om udlån og evt. beskadigelser, erstatninger, bøder etc. i bedste overensstemmelse med tidens grundighed. Anskaffelsen af bøgerne bliver der også givet en nøje rettesnor for.

»I henseende til materien bør bøgernes anskaffelse indskrænkes til de skønne videnskaber og kunster, universalhistorie, fædrelandshistorie, historie om mennesket, industri, folkefilosofi, og fortrinlig gode bøger i religionsfaget. I henseende til sproget, de udgives i, til dansk og tysk, dog således, at to tredjedele af indtægterne anvendes til danske og en tredjedel til tyske bøgernes anskaffelse«⁵².

Bogprotokollerne afspejler den skønneste overensstemmelse med bestemmelserne⁵³. Klubben havde omkring 1800 ca. 350 bøger og 30 blade og tidsskrifter, omkring 1810 knap det dobbelte. Det ville være lidt dræbende at nævne alle titlerne, men det vil være spændende at se, hvilke bøger, der var de mest læste. Det er muligt, fordi biblioteksinspektøren har nedskrevet hver eneste låner til hver bog. Det absolutte hit var Lafontaine – i dansk oversættelse. Enkelte af hans bøger fik maksimumspoints, idet de havde omkring ethundrede læsere, altså alle klubmedlemmerne. Kotzebue, den tyske digter af lettere skuespil, var næstøverst i top-tyve-regnskabet, mens Goethe, Schiller og Shakespeare mangler. Sneedorff havde også mange læsere, og ligeså Frederik d. Store af Preussens efterladte skrifter, dernæst Voltaire og en række bøger om den franske revolution og Ludvig XVI, også hans dagbøger. Mens »Preussens neutralitetspolitik« kun opviser blanke linjer i udlånsprotokollen. Generelt sagt er skønlitteraturen den mest populære, historiske værker følger næst efter, dernæst rejsebeskrivelser særlig dem, der tog sig af Ægypten og Afrika. Og sidst men bestemt ikke ringest: udlånet af Knigges »Omgang med mennesker«, den tyske »Takt og tone« fra 1700-tallet⁵⁴. Men bortset fra Lafontaine kom ingen bog over 50 læsere i løbet af de 20 år som er dækket af protokollerne. Så frygteligt boglige synes herrerne altså ikke at have været! (I princippet behøvede det slet ikke have været dem, men deres hustruer,

52. Kronprinsens Klubs love kap. 16.

53. Nr. 68b er fortegnelsen af bøgerne og 68c af periodika fra 1798. 68d 1 og d2 dækker årene 1804-19, nu dog bøger og blade blandet sammen.

54. Det var samme Knigge, der var medstifter af den politiske(!) (pseudo)loge »Die Illuminaten«. Knigges formål med bogen var at hjælpe både det opkommende borgerskab, og hvem der ellers havde behov for i hans egen adelskreds, med disse anstandsregler. Også Polyhymnia så det nødvendigt at pointere i § 22, at ingen måtte »beegne værten eller nogen af selskabets eller værtens folk på en uhøflig måde.« Mulkten var 2 rd.

der var de læsende, men det var herrerne alene, der måtte låne bøgerne, og dermed opførtes i protokollen).

5. Teaterselskabet

Læseselskabet har været en institution i og under klubben, mens teaterselskabet indtil 1814 var klubbens dramatiske sidestykke, hvorefter de blev slået sammen til Polyhymnia. Fra midten af 1700-tallet dannedes teaterforeninger rundt om i Europa, også i København og 1800 i Århus. Disse foreninger tilgodeså befolkningens opdragelse. Netop i oplysningstiden udkom de mange »moralske« skuespil og sidenhen stykker med tidens frihedsideal. Man benyttede scenen som oplysnings- og politiserende forum, en række filosofiske skrifter vidner herom⁵⁵. I residensbyer og andre større byer havde man sit eget teaterensemble og lod sig belære af dem. Men selv at være med var et andet stort behov i denne tid, masser af diletantforeninger opstod rundt omkring. I provinsbyerne var det den mest udprægede form for kontakt med dramatikken. På provinsscenerne var det dog sjældent, at man opførte f.eks. Schillers *Don Carlos* eller de moralske skuespil, det var nærmere den lidt lettere genre, lavet af middelmådige digtere som Kotzebue, Iffland og Jünger, dog spillede også Holberg, Heiberg og Oehlenschläger.

I Århus lå teaterselskabets formål og statutternes ånd i det hele taget tæt op ad dem fra Kronprinsens Klub. Om medlemmerne også var de samme er kun sporadisk at se, da der ikke er nogen medlemslister fra teaterselskabet bevaret, kun korrespondancen til klubben. De heri nævnte personer, direktører m.m. er også alle medlemmer af Kronprinsens Klub. Ialt måtte der være 80 medlemmer i teaterselskabet, også de skulle være af passende stand mv., og de skulle have lyst, siden pligt til at spille⁵⁶. Som Baumgarten mener, var medlemmerne garnisonens og byens øvrige embedsstand, eller de samme borgere, »som tillige var selvskrevne medlemmer af Kronprinsens Klub«⁵⁷. Optagelsesproceduren var meget lignende den fra Kronprinsens Klub. I starten måtte damer ikke blive medlemmer, og herrerne skulle også spille de kvindelige roller. Det var man generelt ikke meget for, og selv dusøren på en ekstra fribillet var tit ikke fristende nok. I lovene trues med en mulkt, hvis man ikke ville spille den af bestyrelsen tiltænkte rolle, og det må også her være medlemmernes kræmmer-

55. Se nærmere Habermas passim. Fjord Jensen: *Dansk Litteraturhistorie bd. 4*, s. 355ff og 566ff og f.eks. F. Schiller: *Die Schaubühne als moralische Institution*. 1784 og senere versioner.

56. Love for Det forenede dramatiske Selskab I § 1, II § 6 + 7.

57. Baumgarten, Kronprinsens Klub s. 80.

sind, der har slækket for herrernes idealer om deres egen eksklusivitet, idet de åbnede teaterselskabet for kvinder.

Det er forbløffende, hvor begejstret folk gik op i diletantspillet. I de første år opførtes forskellige stykker hver anden søndag, der har været en hel del udenadslæren i fritiden, som den mandlige del jo også gerne ville tilbringe i klubbens spille-, konversations- og læseværelser. Der har virkelig været en stor skuespildille i Århus og, som sagt, i København og hele Europa⁵⁸.

Men efterhånden kølnedes begejstringen, for siden at leve op igen i en årrække, efter at Kronprinsens Klub og det forenede dramatiske Selskab havde slået sig sammen i 1814 til selskabet Polyhymnia, og efter at det sidstnævnte byggede et nyt teater med 500 pladser. Det jævne borgerskab, tjenestefolk etc. var ikke adgangsberettiget. Det blev de først efter 1823, da klubbens medlemmer ikke mere spillede selv, det blev rejsende selskaber, der overtog det teatermæssige og lejede sig ind hos Polyhymnia, mens klubværtten og markøren stod for billetsalget. At det intet længere havde med Polyhymnia selv at gøre, viser den næse, som markøren fik, da han havde solgt billetter fra klubbens lokaler⁵⁹.

III. Klubbens kultursociologiske funktioner

1. Filantropien i oplysningstidens societeter

Så forskellige oplysningstidens societeter kunne være med hensyn til den hovedidé, de blev grundlagt på, så havde de ét formål til fælles, nemlig at gøre noget for almenvellet. Om det så var de højt elitære og noget excentriske frimurere eller de såkaldte patriotiske selskaber, der mange steder blev den direkte forløber for fattigkasserne, alle havde i deres love en bestemmelse om, at ville hjælpe de svage og fattige. Det ville Kronprinsens Klub også, og som vi hørte, havde den en såkaldt ekstrakasse, hvortil alle mulker og en række andre ekstraordinære indtægter blev betalt. En fjerdedel af kassen udgjorde så fattigkassen, som yderligere blev suppleret med donationer⁶⁰. Vi hørte også, at indtægterne fra én til to af ballerne ubeskåret skulle gå til de fattige. Derfor var man noget indigneret, da

58. Således fortæller E. G. Tauber i sine erindringer, *En skolemands vandringer. Århus Stifts Årbøger 1930*, s. 85. Se også V. Wählin, *Opposition og statsmagt i Protest og oprør 1986*, s. 108f.

59. Nr. 69e s. 74a.

60. KK's love s. 44. F.eks. skrev Th. Krarup d. 23/1-1798 at en »vis mand, som i dette tilfælde ej vil navngive sig, har leveret mig indlagte 20 rd., som en frivillig offerte til klubbens

prinsesse Charlotte (Christian VIII's fraskilte og i Horsens boende kone) i 1825 bad klubben om, at holde en ekstra koncert eller spille en ekstra komedie, hvis indtægter skulle gå til de danske undersåtter, der havde lidt tab ved de sidste oversvømmelser. Man svarede, at man forlængst havde tænkt og arbejdet på det⁶¹. Tre år senere, da prins Frederik (den senere Frederik VII) blev gift med sin Wilhelmine, holdt man en særlig flot højtidelighed med endog fire retter varm mad, og hele proventet, som var på 123 rd., gik til husarme i byen⁶².

Man ville hjælpe de fattige og nødlidende med konkret støtte, sørge for de gode moralske skrifers udbredelse, men også for ungdommens gode opdragelse. Oprindeligt havde Kronprinsens Klubs love som før omtalt nægtet unge mennesker, som endnu ikke havde fået »noget bestemt, og for selskabet passende stilling i staten« adgang til klubben. Men allerede i 1806 havde adjunkt Tauber fra Katedralskolen forespurgt, om ikke nogle disciple måtte være med til klubbens baller. Året efter fornyedes ansøgningen af en hr. Hårsum og 17 unavngivne, alle 18 afsluttede deres brev med det ønske, at det forundtes »en flittig og sædelig discipel en passende fornøjelse og at gøre sit til, at den giver disse unge mennesker lejlighed til at kikke sig i anstændige selskaber...⁶³«

2. Klubbens eksklusivitet, dens anseelse og ære

Om klubben var hele byens kæledægge, som dens historiker Th. Baumgarten mener⁶⁴, ved jeg ikke. Men at klubben blev anset for at være værd at frekventere af alle fra byens øverste lag, at man fra klubbens side prøvede at bevare og stabilisere dens ære og anseelse samt eksklusivitet, skal følgende historier vise.

Siden man havde fået sit »eget« i 1800, havde klubben klare aftaler med værten om, hvad der skulle ydes og nydes og til hvilke priser. Værten havde restaurant i klubbens ene ende. Af serveringstekniske grunde kunne der ikke låses til klubbens lokaler. Værtens gæster måtte på visse tidspunkter benytte enkelte lokaler, derfor lavede man nogle retningslinjer til en »slags vedligeholdelse af den tone, man almindeligt har været vant til at forefinde og iagttage i selskabet«. Værten måtte ikke lade andre komme

kasse!« Pengene var øremærkede: 9 rd. skulle gå til uret i billardsalen og 11 rd. til byens fattige, som skulle uddeles på Kronprinsens fødselsdag. Nr. 67.

61. Nr. 69e s. 37. Kongen havde også ved reskript allerede beordret ekstra kollektioner, og rundt om i landet holdt man velgørenhedsfester.

62. 69a s. 53f.

63. Nr. 67 14/12-1807.

64. Baumgarten, Kronprinsens Klub, s. 26.

ind i havestuen, der forresten før ballerne skulle være grundigt udluftet og gjort ren, at »selskabet uden undseelse kan inføre damer«. Værtens gæster måtte ikke skrive deres navne på vægge, døre og vinduer; det var en slags »forevigelse, der ikke er i selskabets smag, og kun brugelig i kroer og lignende steder«. Vigtigst i denne elitære sammenhæng er nok reglen om, at direktionen skulle have en fortegnelse over alle værtens gæster, der ikke var medlemmer, særlig dem i billardstuen, således at direktionen kunne »udslette sådanne, om hvem den kunne have grund til at tro, at deres omgang ikke måtte være pluraliteten af selskabets medlemmer behagelig«⁶⁵.

Man ville holde sin sti ren og pæn inden for murene, men bestemt også udenfor, som sagen med købmand Fleischer viser: Købmandens bolig lå ved åen og hans grund stødte mod selskabets. I 1822 anmodede han om at anbringe fem lemme på anden etage af hans baghus, der stødte til selskabets gård. Han fik lov under tre betingelser: Vinduerne skulle forsynes med forsvarlige jernstænger og, hvis det i selskabet krævedes, også med »skrå skodder ... således at ingen udsigt bliver til gården«, og at lemmene tilmures igen, hvis selskabet senere skulle ønske det. Det hele skulle nedfældes på lovformelig vis og også gælde Fleischers efterfølger. Tre år senere søgte Fleischer også om at måtte bygge en dør i sit murværk til selskabets have, således at han og hans familie kunne færdes direkte. Også det fik han lov til – under to betingelser, at dørene holdtes lukket og låst, og at der holdtes vagt, »at ingen derigennem får adgang«⁶⁶.

I september 1801 blev officererne fra Det 1. jyske Infanteriregiment efter deres hjemkomst bedt til en mindehøjtidelighed for de afdøde fra 2. april samt velkomstfest for officererne selv, da klubbens civile medlemmer »glæder sig ved at stå i forbindelse med så mange ... brave officerer«. Brevet er stilet til kommandanten obersten Brackel, der også tit sad i direktionen, og man inviterede hans »højvelbårenhed med samtlige officerer og understaben (sic!) og deres fruer.« Obristens tak på egne og alle officerers og deres fruers vegne kom næste dag. Understaben glemte han at nævne⁶⁷. Det var den eneste gang i klubbens historie, at understaben var inviteret med, for en kort stund udslekkede krigen alle skel. – Frygteligt var det, hvis man af vanvare kom til at fornærme en fra militærstanden. Det gjorde man to gange, begge gange meldte officererne sig prompte ud en bloc. Den sidste en-blocudmeldelse får vi ingen forklaring på, men ved den første er sagsforløbet nogenlunde klart: Et par af officererne stod

65. Nr. 67 9/3-1811.

66. Nr. 69a, s. 5a og 28.

67. Nr. 67 16/9. og 17/9-1801.

til optagelse ved balloting og fik ikke stemmer nok. Tolv militære mente sig grusomt fornærmet af de civile medlemmer, der havde noget mod standen, og meldte sig ud. Direktionen indkaldte til hastemøde i generalforsamlingen, og man skrev et smukt brev til den bestemt ikke foragtede militærstand. Generalforsamlingen havde enstemmigt bedt direktionen om »skriftligt at bevidne militærstanden fortjenende agtelse, med ønske, de vil le herefter som før bæere os med deres yndest og venskab, aldrig lade slig forhadet dæmon mere ugrundet indsnige sig, da vi ej kan lade så vanærende tanke hvile på os stiltiende ... Ikke at gøre det til standens sag, når med enkelte få ej endnu kan sympatiseres«⁶⁸. Man havde bedt officererne personligt og skriftligt at meddele deres indtrædelse, og elleve gjorde det med glæde og fornøjelse, den tolvte skrev dog ikke under.

Også andre topfolk end officererne var interesseret i klubben. F.eks. søgte herremanden på Marselisborg C. C. Gersdorff i 1802 om optagelse i selskabet. »Dette ønske kunne ikke andet end at være smigrende« syntes man der, og gav ham lov at komme, så ofte han ville, også til forsamlingerne uden at betale(!)⁶⁹. Her var anseelsesfaktoren afgørende.

Ved eventuelle konflikter medlemmer imellem prøvede man at løse dem så stille som mulig. At vi finder så få sammenstød gengivet i protokollerne, kunne ganske vist dokumentere generalmajor v. Lepels syn på selskabet, da han udbragte »sin uskrømtede« tak til direktionen i 1803, fordi man havde inviteret ham med til stiftelsesfesten og kongens fødselsdag (dog ikke gratis). Han mente at selskabet var ualmindelig harmonisk og uden den sædvanlige kiv og strid⁷⁰. Det kan selvfølgelig være rigtigt i forhold til v. Lepels andre klubber – i hovedstaden? – men det synes mere sandsynligt, at direktionen har dysset sagerne ned, så længe det var muligt, og kun når parterne absolut ikke kunne enes i mindelighed, måtte man lade sagen rulle – indenfor selskabet. De få sager, som vi finder behandlet, drejer sig allesammen om uværdig opførsel over for andre medlemmer, der så kunne føle sig frygteligt fornærmede. Her skal der kun gøres rede for én sag, der både er ganske typisk og også byder på nogle aspekter, der fint kan udmøntes mentalitetshistorisk. Det drejer sig om et medlemværende mellem M. Galten Bech og baldirektøren købmand Schårup fra 1829: Ved stiftelsesfesten den 13/1, lige da direktionens skål skulle drikkes »peb og hyssede ... Bech ... deraf, og i dets sted proponeredes damernes skål.« Baldirektøren ville naturligvis gribe ind og blev af Bech

68. Nr. 67 10/8-1796 (direktionens understregning).

69. Nr. 67 5/11-1802.

70. Nr. 67 24/1-1803.

overfuset med skældsord så nedværdigende som »hvalp«, og Bech havde endog taget Schårup i kjolekraven og skubbet ham til side. På det efterfølgende direktionmøde prøvede man at anse sagen værende privat, og at ordne den i mindelighed, men parterne var alt for ophidsede. Derfor bad man disse om at komme med deres vidner til næste direktionmøde. Det blev til flere møder og ialt 13 afhøringer af vidner. En del af dem havde hørt hysseriet, men ingen havde opfanget, at det kom fra Bech. Bortset fra én, var der ingen der havde observeret hvalpescenen. Efter middagen, lader det til, at Schårup var gået kogende af vrede ind i konversationsværelset, og havde der fortalt, at han, hvis ikke han havde tænkt på selskabets ære og agtelse, havde slået Bech i »torsken«, han skældte og smældte og kaldte ham for en opblæst nar og kæltring. Det sidste bevidnede i hvert fald Bechs undersåt, en handelsbetjent. Man forestille sig lige disse højtidelige kamphaner, der i dagens anledning ovenikøbet var i kjole! De andre i konversationsrummet huskede ikke noget derom. Sidst i februar var alle vidner afhørt, og direktionen prøvede igen at ordne det hele i mindelighed. Schårup ville også godt »modificere de udtryk, han måtte have brugt imod Bech«, hvis denne ville gøre det samme. Dertil var Bech dog ikke at formå. Derfor skulle det hele nu op på næste generalforsamling den 4. marts, for at denne kunne nedsætte en kommission. På generalforsamlingen skete så det, at man resolverede, at det var en privat sag og skulle ordnes de to mænd imellem⁷¹. Så blev der tilsyneladende seks ugers fred. Den var dog forbi den 28. april 1829, da indkom en ny skrivelse fra Bech, indholdet blev der desværre ikke gjort rede for, men den refererende direktør fra sidste generalforsamling følte sig dybt fornærmet og bad om nedsættelse af en kommission »angående dette, som Bechs øvrige forhold«. Den refererende direktør var politimester Nielsen. Desværre bliver sagen nu helt uigennemskuelig, da der er en hel masse breve fra de involverede med i spillet, og de blev bare »ført til protokols« og ikke refereret. Det lader til at Nielsen havde taget nogle forbehold ved generalforsamlingen, og Bechs temperament måtte have svigtet igen. Sagen strakte sig nu over hele sommeren 1829, og den ivrigt arbejdende kommission, hvis resultater står hen i mørke for os, må bl.a. have udstedt en kendelse mod Nielsen ifg. lovens § 229⁷². For selvsamme udmeldte sig i vrede. Man ville fra direktionen forespørge generalforsamlingen, om den »fastsatte kendelse, på grund af procurator Niensens flereårige virksomme funktion« ikke kunne frafalde. Det gjorde man i september, men Nielsen var for-

71. Nr. 69 a s. 54 a-59, nr. 69e s. 65.

72. Desværre har den bevarede lovsamling, som er fra 1831, kun 164 §§.

længst gået⁷³. Nielsen var ikke med på medlemslisten for 1829, men igen i 1830. Svært passende for ham, skulle selskabets kasserer, der var død og havde efterladt sig et forfærdeligt regnskab, have sin sag for, og generalforsamlingen havde spurgt Nielsen, om han ville tage sig af sagen. Det ville han godt.

Dette mellemværende mellem Bech, Schårup og Nielsen er interessant på flere måder. En ubehøvelighed under stiftelsesfesten blev af de to involverede parter pustet gevaldigt op. De 13 fremmødte vidner opførte sig yderst korrekte – efter mottoet ikke se, ikke høre, ikke tale. Kun Bechs undersåt, der skulle leve videre med sin herres koleriske temperament, havde hørt modparten bruge ordet kæltring. Interessant er det også, at det ene vidne – fuldmægtig Ingerslev – nævnte at jomfru Trine Frausing – datter af en af byens velsituerede købmænd – ville kunne oplyse mere. Men hun blev aldrig tilskrevet endsige bedt om at møde frem. Damer måtte godt være med til fester, men bestemt ikke til klubbens interne anliggender. Udadtill skal ærværdigheden absolut opretholdes. Derfor var det også direktionen magtpåliggende gang på gang at afslutte denne sag eller ned ysse andre. Det lykkedes også så godt som altid, kun da kassereren Røhrs fallitbo og regnskaber blev gjort op, og man opdagede, at han havde begået underslæb på over 400 rd., kunne det jo ikke holdes hemmeligt, og man lod sig repræsentere af en af klubbens egne jurister.

Klubben var altså eksklusiv og meget opmærksom på, at dens ære forblev pletfri, selv om det kunne holde hårdt. – Omvendt kunne det vel tænkes, at netop denne eksklusivitet gav klubbbrødrene indbyrdes, i byen i oplandet og i andre byers tilsvarende klubber et godt image. Man kunne hjælpe og anbefale hinanden.

3. *Tarvelighed – kræmmersind*

Som nævnt i indledningen var tarveligheden, og sparsommeligheden nogle af oplysningstidens mest skattede dyder. Læser man de århusianske klubprotokoller, ser man ingen steder disse dyder nævnt, men man kunne fornemme, at de er blevet efterlevet. På den anden side behøver afstanden fra ideel sparsommelighed til materiel gnieri ikke at være stor og dermed tydelig. Man kunne også tænke sig, at en form for provinsialisme kunne sløre forholdene: I Århus havde man ikke det kongelige hof og storadelens leveformer at relatere sin levetid til. Det sidste er i hvert fald ikke rigtigt, da vi har flere private hjem i Århus, der ifølge brand-

73. Nr. 69a s. 61ff, nr. 69e s. 66aff.

taksationer og skifteprotokoller viser en nogenlunde jævnbyrdig standard med hovedstaden. Men på klubplan er tarveligheden – sparsommeligheden – gneriet særdeles i øjnefaldende. I kapitlet om »klubbens hjem« er der gjort rede for de slidte møbler og gardiner. Man ville – som fortalt i kapitlet om eksklusivitet – ikke mænge sig med klubværtens øvrige gæster. Man diskuterede i anledning af problemer med varmen nogle billige løsninger for at starte nu, som så fandt deres afslutning i, at man fik foræret en fajanceovn, der kunne forskønne et separat rum på anden sal. Hvis tarveligheden skulle have været et ideal, ville man have betakket sig for den flotte næsten pompøse gave⁷⁴.

Festmiddagen til klubbens højtideligheder var helt på niveau med, hvad Selskabet for Borgerdyd i København anså som ideal: »Vi underskrevne, forpligter os til på vort daglige bord ej at have flere end tre retter varm mad, suppe indbefattet, om middagen og slet ingen varm mad om aftenen«⁷⁵. Kronprinsens Klubs og Polyhymnias festmiddage var netop som omtalt normalt to, højst tre retter varm mad og en kage. Den med værten aftalte pris var bestemt ikke høj, kun lidt over værtens daglige madpriser⁷⁶. Luksusmiddage har det ikke været, kun dengang i 1828, da man ville højtideligholde kronprinsens formæling med Wilhelmine, flottede man sig med hele 4 retter mad og en kage, hvor prisen var det dobbelte af det normale⁷⁷.

Sparsommelighed, der grænser til gneri, ses tydeligt, når klubværtens bad om lønforhøjelse som f.eks. i 1804. Værten klagede også over at omsætningen var alt for ringe, herrerne nøjedes tit med tevand, og kun når det gik højt, flottede man sig med en bolle med punch. Klubværtens skulle faktisk for bare at have et lille overskud tjene over 400 rd. Det faldt ikke herrerne ind at forhøje hans løn⁷⁸. Lige så nærig var man med drikkepenge til markøren og klubbuddet. Det blev tit diskuteret på generalfor-

74. Det var den unge Peter Herskind der tilbød gaven. Han havde lige arvet familievirksomheden og et af byens mest pragtfulde hjem i Frederiksgade. Der var tarveligheden i hvert fald ikke efterstræbt. Han nåede da også at gå fallit to gange i løbet af de næste 20 år. G. Bonderup i *Dametur* s. 151ff.

75. Citeret efter Horstbøll: *Clio i Dallas* s. 107.

76. 2 retter varm mad og kage kostede i 1820'erne ca. 3-4 mark, mens værten Marzetta serverede daglig for 2 mk. 8 sk. til 3 mk., når det gjaldt 2 retter mad og kage f.eks. nr. 69a s. 33f.

77. 69a 2. okt. 1828, 69e 9. okt. Da man yderligere tog over en rd. i entré, var det her man hentede det flotte overskud ind, der gik til de husarme. Se note 80.

78. Siden klagerne fortsatte gennem hele klubbens virke, kunne det undre en, at der overhovedet var værter, der ville binde an med jobbet. Forklaringen er selvfølgelig den, at værten yderligere drev restaurant i sin fløj af bygningen og kunne »tage på karusellerne« der; nr. 67 20/-1804 og Baumgarten KK. s. 41.

samlingerne og et fast årsbeløb pr. medlem vedtaget. Også et evindeligt prutteri med stadsmusikanten hører hjemme i denne sammenhæng.

Klubbrødrene kunne hidse hinanden gevaldigt op over eventuelt tildelte mulker, og de lod da være med at betale dem. Heller ikke deres kontingent faldt prompte. Således finder vi lange restancelister og eksklusioner af samme grund. (Man blev dog optaget med det samme igen, efter at man havde betalt).

Fra 1819 kan man observere et yderligere indicium for gneriet og kræmmersindet. Den førømtalte selskabsskat, der skulle bruges til Fruekirken's genopbygning, skulle erlægges til november hvert år, derfor får vi en række udmeldelser lige inden, for så slap man for de 2 rigsdaler i skat⁷⁹, mens selve klubkontingentet jo erlagdes kvartalsvis. Omvendt blev mange efterårsindmeldinger lagt efter 1. november med bemærkningen om, at herrerne gerne måtte deltage i klubbens daglige og festlige liv fra optagelsesdagen, som var opført i protokollen.

Selskabet selv skrantede altid økonomisk set, og de mange velbeslåede medlemmer gjorde ingen anstalter for at afhjælpe det. Der ses altså en gennemgående og til tider outreret sparsommelighed, når det gjaldt klubbens anliggender, men om det var af idealisme er ikke til at sige.

4. Klubberne som politisk arnested

Under forskerdebatten blev der gjort rede for, at en række skribenter mente, at klubberne var hemmelige konspirationsreder i opposition mod regeringen. Hvordan stemmer Århus-societeterne med teorien om klubberne som politisk opposition? Følgende faktorer kunne bruges som måleinstrumenter: klubhemmeligheden, initiativtagernes oppositionelle karakter, klubsangen, regeringens holdning til klubberne og valg til stænderforsamlingerne.

Jakobinerklubbernes vitterligt politiske karakter og deres *hemmelige møder* er med rette blevet taget til indtægt for oppositionelt virke, ligeledes logernes arkanprincip. Med hensyn til det sidste er det nok mere rimeligt at antage, at det var tænkt som alternativ til den til tider yderst rationalistiske oplysningstid. Også de øvrige societeter elskede hemmelighedskræmmeri, men så vidt det kan ses, hverken for at skjule en opposition eller for at skabe mystik i og omkring sig, men for at bevare klubbens anseelse og ære. Således havde Polyhymnia en paragraf om, at intet for klub-

79. Selvfølgelig meldte folk sig kun ud, når de alligevel for en længere tid skulle forlade byen.

ben ufordelagtigt eller fornærmeligt måtte fortælles indenfor og i særdeleshed ikke uden for klubben⁸⁰.

Heller ikke Kronprinsens Klubs oprindelse og virke viser modstandsbe-
stræbelser. *Initiativtagerne* var en række kongelige og gejstlige embeds-
mænd, der på kongelige højtider spontant havde sammenkaldt til fest og
inviteret byens største købmænd og oplandets rigeste proprietærer med⁸¹.
Klubbernes selskabelige højdepunkter forblev sidenhen de royalistiske
højtider, og var de runde, blev der gerne gjort noget særlig ud af det⁸².

Omkring 1814, da klubben skulle slå sammen med Det dramatiske Sel-
skab og eventuelt blive »proletariseret«, var det igen den højeste kongeli-
ge embedsmand nemlig stiftamtmanden, der sendte et rundspørge ud til
området pinger, for at høre om de ville være med til at danne »et sluttet
assemblée og conversationsselskab«. De udvalgte var allesammen med-
lemmer af Kronprinsens Klub, dens *crème de la crème*. Det er unødven-
dig at sige, at de svarede næsten alle »ja«⁸³. At kongens loyale stedfortræ-
der i staden var initiativtager, tyder ikke på (en spirende) utilfredshed
mod det politiske styre⁸⁴.

Flere konfliktforskere har undersøgt *klubsangene* for deres politiske
indhold. I Danmark har Jørgen Monrad og Morten Møller kunnet se op-
positionen i hvert fald siden 1790⁸⁵. Indtil da var klubviserne stort set u-
skyldige og interne, de var drikke-, venskabs-, hæders- og selskabssange.
Men Heibergs berømte indtogsvise om kronprinsens bryllup i 1790 ænd-
rede måske billedet:

Ordener hænger man på Idioter,
Stierner, og Baand man kun Adelen gier;
Men om de Mallinger, Suhmer og Rother,

80. Polyhymnias love § 19.

81. F.eks. *Københavnstidende* nr. 12 1773 og Baumgarten KK s. 17ff.

82. Se note 56 og i 1833 ville man gøre det »så smukt mulig« til kongens 25 års jubilæum, og
bl.a. illuminere gårdspladsen. 68e s. 107.

83. Nr. 70g om »assemblée« en blev til noget, vides ikke den figurerer ikke på klubskatteli-
sten fem år senere. Måske holdtes den under private former.

84. Man syntes også, at det var smigrende, når officererne meldte sig ind i klubben eller
bare deltog i højtidelighederne. Det kan ikke umiddelbart tolkes som konfliktsøgende.
At der undertiden alligevel kunne opstå konflikter de civile og militære klubmedlemmer
imellem, har noget med officerernes standsbevidsthed at gøre, at de i grunden følte sig
som bedre end de andre, og gerne ville markere det på passende tidspunkter. At de civile
fandt sig i det og gang på gang glattede ud, har noget med borgerskabets snobberi at
gøre. For nok tilhørte man byens bedste borgerskare, men at være i klubbroderskab med
officererne og deres flotte »von« var ikke at foragte.

85. J. Monrad op cit. s. 92ff og M. Møller i *Dansk Litteraturhistorie* s. 495ff.

Man ei et Ord i Aviserne seer.
 Dog har man Hierne,
 Kan man jo gierne
 Undvære Orden og Stierne.

Rigdommen voxer i Adelen Bleer,
 Og, som en Skoemager nyelig har sagt,
 Eene de van'er, og von'er og de'er
 Holder Fortuna og Plutus i Agt
 Har vi ei meget,
 Er det vort eget,
 Som ei fra Staten er sveget.

Nok er det skrap kost, men at sangen »kom til at markere den afgørende radikaliserings af klublivet«⁸⁶, er vanskeligt at se. Den er nemlig ikke en klubvise i egentlig forstand. Den blev lavet af Heiberg, der var medlem af Kronprinsens Klub i København, i anledning af, at et Skydeselskab skulle holdes. Disse skydeselskaber er ikke et societet i vores forstand, men har siden deres oprindelse i middelalderen haft en helt anden karakter. Man skulle en gang om året mødes til papegøjeskydning, som var en øvelse for byernes borgervæbning, og den indledtes gerne med en vise eller tale om et aktuelt emne. Morten Møller identificerer fejlagtigt en enkel klubbrosers gerninger, der ovenikøbet blev gjort i helt anden sammenhæng, med klubbernes formål og linje. Med samme begrundelse virker de få andre anførte sange heller ikke overbevisende⁸⁷.

I det hele taget drejer det sig i København kun om få kompromitterende viser, der altså ikke var digtet i klubsammenhæng, mens der i de århusianske klubber slet ikke blev slået på de politiske strænge.

Regeringerne har været overbeviste om og nervøse for de immanente prørstendenser i societeterne. I Danmark pålagde Høegh Guldbergs kabinetsordre fra 10/5-1780 Københavns politimester at føre tilsyn med societeterne. Og selv om den indledtes med ord fra oplysningstidens didaktiske teorier,

»Ligesålidet som Vi på den ene side vil hindre Vore kære undersåtters anstændige og uskyldige fornøjelser, så lidet vil Vi på den anden side, at der må blande sig deri uordener, der alle vegne og især i ho-

86. M. Møller s. 501.

87. Måske med undtagelse af Heibergs »Vor Klub er dog en herlig sag«.

vedstaden aldrig mangle at have for ungdommen skadelige følger«⁸⁸.

har konfliktforskningen med rette ikke taget det for pålydende. Høegh Guldberg var konservativ og utryg og han skulle netop markere en mere autoritær linje efter den noget liberale Struenseeæra⁸⁹. Vagn Wåhlin ser et yderligere disciplinerende islæt i ordrens påbud om, at »hele selskab forener sig med hinanden om sådanne artikler, hvorved ... smuk orden, den værdige sømmelighed og en anstændig forlystelse kunne fortsættes ...⁹⁰« Det var efter min mening ikke nødvendigt at påbyde selvdisciplinering via klublove, da man på forhånd i oplysningstiden var begejstret for at lave dem⁹¹. Samtidig ser V. Wåhlin med rette en for regeringen fin kontrolforanstaltning ved udstedelsen af kabinetsordren.

Kontrolbehovet er forståeligt, for regeringen var urolig over for denne nye intensive societetsbevægelse, der bredte sig over hele Europa, og som i nogle få lande havde enkelte voldelige varianter. Konfliktforskerne har så selv ukritisk overtaget dette regeringssyn og generaliseret derfra. At det er uheldigt viser undersøgelsen af forholdene i Århus. Ikke engang regeringen troede på et politisk forum dér. Der fandtes ikke en tilsvarende ordre til den århusianske politimester⁹².

Først i 1830'erne sporer vi en vis politisk interesse i forbindelse med *stænderforordningene*, men ikke som opposition. Man troede nemlig, kraftigt understøttet af politimester Nielsen, at Polyhymnia var stemmeberettiget qua sin byejeendom, og man valgte hans kollega prokurator Schmidt til »på selskabets vegne at give sin stemme ved valget af deputeret«. Valgbestyrelsen for Århus Købstad mente dog ikke, at Polyhymnia overhovedet havde valget. I 1847 prøvede man det samme, og også her blev det afvist af valgbestyrelsen⁹³.

Ligesålidt findes der optegnelser fra den uformelle snak i konversationsværelset, for al min negative bevisførelse om opposition til trods, kan det meget vel tænkes, at man kunne komme til at diskutere aktuelle og herunder politiske emner bag klubbens lukkede døre.

88. Her citeret efter V. Wåhlin, *Opposition og statsmagt. I Protest og oprør*, Århus 1986, s. 113.

89. J. Monrad s. 116, M. Møller s. 491.

90. V. Wåhlin s. 113f.

91. Se s. 559 f.

92. I hvert fald findes hverken ordren eller et tilhørende arkiv som for Københavns vedkommende (V. Wåhlins note 16).

93. 94. Nr. 67 21/8-1834; 69f s. 104a og 69k s. 113a.

Sammenfatning

Oplysningstiden markerede sig i starten med uhyre fornuftsprægede og didaktiske ideer, der i anden fase blev til de gennemgribende frihedsideal. Idebærerne var en samfundsgruppe, der bestod af den gamle elite fra land- og byaristokrati suppleret med akademikere, gejstlige, militære og civile embedsmænd, som tit netop var anden, tredje og fjerde sønner af den gamle elite. De mødtes ikke længere som standspersoner, men på intellektets præmisser. Det var den uddannede, belæste og interesserede del af dem, der fandt sammen om tidens ideer og krav. Disse intellektuelle gav udtryk for deres meninger i de nye medier som aviser, (fag)blade og på teatret. De tog stilling til tidens problemer og regeringernes handlinger, men for det meste med konstruktiv kritik. De levede med en vis konsensus. Om aftenen efter dagens dont og i deres fritid havde de et stort behov for selskabelighed og for at tilgodese og efterleve en hel række af de moderne ideer. Derfor grundlagde de societeterne, tit et for hver ide. Således kunne de nemt tilbringe ugens aftener i syv forskellige societeter. I begyndelsen af oplysningstiden blev det gerne de fornuftsprægede foreninger som de videnskabelige og de patriotisk-økonomiske. Dermed opstod et stort behov for irrationalisme, som blev tilgodeset i hemmelige klubber og loger. Samtidig organiserede de også læseselskaber til deres egen videre oplysning og diskussionslyst, og mange steder blev denne type suppleret med ganske uambitiøs selskabelighed, forskønnet med koncerter og dilletantteater. Bortset fra jakobinerklubberne var ingen tænkt som politiske diskussionsklubber eller hemmelige konspirationselskaber. For klubberne skulle nærmest fungere som en slags refugium. Ikke destotrods var statsmagten ikke helt tryk ved dem, fulgte dem nøje og sørgede for en klar form for kontrol. Det har så også fået en del forskere med Habermas som tydeligste eksempel til at tro, at klubberne var politiske arnesteder. Det passede sammen med forfatterens marxistiske strukturteoretiske opfattelse af oplysningstiden, som kan være meget frugtbar for studier i f.eks. det engelske samfund på denne tid, men er noget anakronistisk for de øvrige europæiske samfund, for der fandtes endnu ikke rigtigt et borgerskab, der havde et konspirations- eller et emancipationsbehov. Heller ikke virker denne forskningsretnings andet argument overbevisende, ifølge hvilket klubbernes republikanske og demokratiske ledelse og virke var et tegn på det frustrerede, indeklemte borgerskabs eskapisme eller substituetsøgen, da klubbrødrene ved hjælp af et meget smalt nåleøje havde sørgt for den bedste kontrol ved og højeste valgencensus for optagelsen og forlængst var gået på kompromis med den demokratiske ide. Omvendt har

min lokalundersøgelse af klublivet i en afsidesbeliggende lille garnisonsby med et autoritetstro og et over for kongens mænd benøvet borgerskab netop vist, at dér havde man ligeså »demokratiske« love. Det forekommer mig, at konfliktforskerne, der kun har undersøgt forholdene i residensbyer eller gamle borgerrepublikker, alt for kraftigt har fokuseret på samfundsgruppernes polarisering, som den kun dér kunne komme til udtryk, hvis overhovedet – i en provinsby fandtes den ikke. Denne lokalundersøgelse har også vist, at en sådan provinsby ellers er – ganske vist en miniature – absolut på højde med de aktuelle strømninger udefra, mindre måske med de kapitalistiske desmere med de kulturelle. Bygningsstilen og indboet var, som nævnt, tidens empire og møblerne yderligere af det »borgerlige«, importerede mahognitræ. Oplysningstidens ideer *smittede af* og nedfældedes i grundlæggelsen af avis, teater og klubber. Netop afsmitningsteorien forklarer societetsbevægelsen meget bedre: inficeret af den engelske og franske societetsbacille havde man så også i Århus grundlagt flere selskaber med hver sin idé. De blev efterhånden på grund af sparsommelighed fusioneret, så der til sidst kun var Kronprinsens Klub og dens efterfølger Polyhymnia tilbage⁹⁴. Lovene lå fuldstændig på linje med de øvrige europæiske societeters. Klubbens hellige haller måtte ikke betrædes af uværdige gæster, til gengæld bejlede man til den gamle elite, andre højttestimerede herrer og officererne. Det var netop de sidste, der gang på gang fik særbehandling; garnisonsbyen satte sit præg også på klublivet. – I det hele taget synes en lokalundersøgelse at bringe en række væsentlige nuancer frem, der har sat societetsforskning i et bredere perspektiv. –

Det er klart, at provinsbyen ligeså lidt som størsteparten af de europæiske byer kunne fremvise det af konfliktforskerne lancerede »typiske« kapitalistiske, emancipations- og eventuelt konspirationshungrende borgerskab; det finder vi først et halvt århundrede senere. Dog var borgerskabet da i det hele taget meget mere differentieret socialt og økonomisk set, således, at også deres foreninger fik en mere udvidet karakter. Deres formål var ikke længere alene ide- men også interessestyret, de blev profaniserede, således opstod der en meget bredere vifte af foreningstyper: partier, brancheforeninger, andelsforeninger, fagforeninger, frimærkeklubber og idrætsforeninger. Medlemsrekrutteringen gik nu på langs og på tværs af alle samfundsgrupper, således at vi både har pendants til de gamle lav og

94. Den mest elitære af societeterne forblev logen, den kom først til Århus, da byen havde vokset sig stor og acceptabel nok i 1871. Indtil da måtte de få værdige søge til Odense eller Ålborg.

korporationer – såsom brancheforeninger – og de yngre elitære idésocieteter, der gerne fortsattes ligeså elitært i logerne og refugiumsklubberne.

Foreningerne i oplysningstiden var et overskudsfænomen hos overklassen, de blev grundlagt af og for den, senere i det 19. århundrede blev foreninger også dannet for og af de lavere grupper. 1800-tallets foreninger var så brede i deres formålsvifte, nogle havde en meget differentieret og andre en meget ensartet medlemsskare, at man ikke kan tale om nye klassers ansvarlighed for processen⁹⁵. Tværtimod synes det, at oplysningstidens idéer, herunder også societetsdillen, som har rødder langt tilbage, blev alment gods for alle samfundsgrupper og på tværs af dem.

Polyhymnias (og Kronprinsens Klubs) arkiv i Statsbibliotekets håndskriftsamling

Arkivet er blevet afleveret i flere portioner til forskellige tidspunkter, derfor er registreringsnumrene ikke fortløbende. I det følgende er kun det materiale opført, som er blevet benyttet i artiklen.

nr. 67	1796-1833	Correspondanceprotokol
nr. 68	1810-1821	Deliberations- og resolutionsprotokol for Kronprinsens Klub
nr. 68b	1798-1803	Biblioteksprotokol for læseselskabet i den Kronprinselige Klub, oprettet 28/1-1798
nr. 68c	1804-1819	Protokol for periodiske skrifter fra 1798
nr. 68d,		
1-2	1802-1819	uden titel, bogprotokol
nr. 69	1816-24	Deliberationsprotokol for Polyhymnias dramatiske Sektion
nr. 69a	1821-31	Almindelig Direktionsprotokol
nr. 69b	1831-43	Almindelig Direktionsprotokol
nr. 69c	1843-62	Almindelig Direktionsprotokol
nr. 69e	1821-36	General(forsamlingens) referat- og resolutionsprotokol for selskabet Polyhymnia
nr. 69f	1836-50	Generalforsamlingens protokol
nr. 69h	1816-1827	Protokol for 1. Classe (Polyhymnias dramatiske komediebøger og afskrevne protokoller)

95. P. Gundelach, *Samfundsændringer og foreningsformer*, Århus 1983 s. 6.

nr. 69i	1804	Musikprotokol for Det forenede dramatiske Selskab
nr. 69k	1830-1850	Journal for Selskabet Polyhymnias sekretær
nr. 70	1834-1845	uden titel, indeholder lister over forskelligt administrativt for Polyhymnia: lister over med- lemmer og inventar; arbejdsbeskrivelser for mar- køren og buddet etc. Indtægts- og udgiftslist
nr. 70g	1834-1845	Polyhymnias arkiv, Love, skøder etc.
nr. 70i	1880'ene -1904	uden titel, indeholder for det meste lokale aftaler med officersforeningen
nr. 526	1822-50	Fortegnelse over medlemmer i Selskabet Polyhymnia ifg. lovens § 166